

До річниці скасування
кріпацтва

To the anniversary
of the abolition of serfdom

Тетяна Литвинова,
професорка кафедри історії України
Дніпровського національного
університету імені Олеса Гончара,
докторка історичних наук,
професорка,
Дніпро, Україна

Tetiana Lytvynova,
Professor of the Department
of History of Ukraine,
Oles Honchar Dnipro National University,
Doctor of History, Professor,
Dnipro, Ukraine

e-mail: litvinova.tf@i.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8682-2819>

УДК 94 (477) «17/18»
DOI: 10.28925/2524-0757.2021.16

«Білі плантатори» «білих рабів»: дворянство Лівобережної України напередодні Великої реформи

Статтю присвячено розгляду історіографічної оцінки участі дворянства Лівобережної України в підготовці Селянської реформи 1861 р. Показано необґрунтованість та публіцистичність міфологем «рабство», «плантатори» як невідповідних соціальним реаліям українських регіонів. Основна увага зосереджена на виявленні базових стереотипів щодо ролі та позицій дворянства у соціальних перетвореннях середини XIX ст. Обґрунтовано положення про готовність соціальної еліти до емансипації селянства.

Ключові слова: Селянська реформа 1861 р., дворянство, кріпосне право, емансипація, Лівобережна Україна, Російська імперія.

“White Planters” of “White Slaves”: the Nobility of the Left-Bank Ukraine on the Eve of the Great Reform

The article is devoted to the historiographical estimation of the participation of the nobility of the Left-Bank Ukraine in the preparation of the peasant reform of 1861. An attempt is made to overcome the simplified ideas about the peculiarities of serfdom on the Left Bank and outlined the main ways

to overcome historiographical inertia in the perception of noble-peasant interaction in the pre-reform period. The main focus is on identifying the basic stereotypes about the role and position of the nobility in the social transformations of the mid-nineteenth century. The position on the readiness of the social elite for the emancipation of the peasantry is substantiated.

The author's concept is based on the statement that in the analysis of the problems of serfdom it is necessary to take into account regional features. It is inappropriate to divide, as is usually done, the nobles into those who resisted the liberation of the peasants, and a few supporters of the reform. The author considers the mood of representatives of various groups of the nobility of the Left-Bank Ukraine on the eve of the reform of 1861, their positions are illustrated by various sources. The article emphasises that there is no need to generally blame those members of the regional nobility who did not want to unconditionally agree to the terms of the reform proposed by the government. During the abolition of serfdom, aristocratic reformers were outraged by the distrust, over-regulation, and guardianship of the imperial bureaucracy. They were convinced that this contradicted the very spirit of reform and the nobility's idea of freedom of economic activity. This approach will help to avoid uniformity, involvement in the analysis of the actions of the nobility of the Left-Bank of Ukraine in the atmosphere of preparation and implementation of reform and will understand the pre-reform social and intellectual situation in its entirety.

Key words: peasant reform of 1861, nobility, serfdom, emancipation, Left-Bank Ukraine, Russian Empire.

Кожен ювілей історичної події актуалізує розмірковування над її значенням, супроводжується підбиттям підсумків наукового осмислення й накресленням можливих шляхів подальшого студіювання. Повною мірою це стосується й Великої реформи 1861 р., якій було присвячено низку узагальнюючих видань (Крепостничество, 1911; Великая реформа, 1911) ще на початку ХХ ст. Вони зафіксували не тільки ідейну напругу, що особливо гостро виявлялася під час ювілейних обговорень успіхів, прорахунків, результатів і наслідків Селянської реформи, а й накопичене на той час у науковій царині. Таким «шлейфом» супроводжуватимуться фактично всі наступні ювілеї реформи. Значення такої продукції, а також проблемно-історіографічних праць, покликаних підштовхувати, підказувати й направляти істориків, які розробляють конкретно-історичні сюжети, складно переоцінити, адже саме історіографічна експертиза дає змогу визначити, з чим підійшли науковці до тієї чи тієї круглої дати.

Увага до таких «ювілейних» реперних точок може бути самостійно-актуальним дослідницьким завданням. Однак наголосимо лише на найближчих до нас епізодах. Отже, до 150-річчя Селянської реформи виявилось, що, не дивлячись на велику кількість статей та монографій, які з'явилися у недавній українській історіографії, концептуально картину вони не змінили. Попри декларації та певну переоцінку значення реформи, українським історикам не вдалося позбутись сильного впливу попередньої історіографічної традиції, селяноцентричності у вивченні особливостей соціальної взаємодії, уявлень про соціальний егоїзм дворянства і, відповідно, неуваги до його участі у підготовчому етапі цих грандіозних перетворень (Литвинову Т. Ф., 2011).

Наскільки змінилась ситуація від того часу і чи зреалізувались рекомендації В. Смолія щодо важливості «глибокого переосмислення цієї події

з позицій і надбань історичної науки початку ХХІ ст.» (Смолій В. А., 2011. С. 5–6), можна було б з'ясувати теж історико-історіографічним шляхом. Втім, на жаль, нечисленні проблемно-історіографічні дослідження з історії соціальної еліти, важливі у контексті теми, підтвердили неувагу фахівців до участі дворян українських регіонів у розробці проектів реформи (Бараненко С. М., 2017; Темірова Н. Р., 2018; Якименко Л. І., 2019). Стаття ж, спеціально присвячена історіографії Селянської реформи (Савчук А. А., 2017), що, здавалося б, покликана узагальнити доробок істориків останніх років, не лише не надала нової інформації, але й виявилась зразком наукової недоброчесності, адже практично повністю повторювала тексти відповідних розділів нашої монографії 2011 р. та рецензії на дослідження І. Христофорова. Це ж стосується й відповідних сюжетів дисертації цього автора (Савчук А. А., 2020). Історіографічний огляд у монографії І. Кочергіна, присвячений участі катеринославського дворянства у підготовці реформи 1861 р., також продемонстрував незначну увагу сучасних українських істориків до цієї теми, а її конкретно-історичний сюжет — вірність традиції та відсутність глибокого розуміння проблеми. Автор, власне, проілюстрував усталену в історіографії оцінку Катеринославського губернського комітету з облаштування побуту кріпосних селян як консервативного, реакційного, розділивши дворянство на «противників», фактично вимушених «компромісників» та нечисленних «прибічників» емансипації (Кочергін І. О., 2015. С. 189–221).

Така історіографічна ситуація не може суттєво змінити й суспільні уявлення щодо Великої реформи та особливостей взаємовідносин між дворянами-поміщиками і їхніми підданими селянами. Це красномовно засвідчують реакції інтернет-користувачів на обговорення проблеми кріпосного права та Великої реформи напередодні її

чергового ювілею (160-річчя, 2021), а також такий «лакмусовий папірець», як шкільні та вишівські підручники. Показово, що в одній з останніх синтез нашої історії XIX ст., призначений для викладачів, студентів і всіх зацікавлених історією, реформі 1861 р. присвячено близько трьох сторінок, а її підготовці — декілька рядків. Список же рекомендованої до відповідного розділу літератури не містить жодної позиції пізніше 2011 р. (Аркуша О. Г., 2016).

Отже, доводиться визнати, що й до 160-річного ювілею суттєвих зрушень у вивченні того, як такі значні соціальні струси, яким була, зокрема, й Велика реформа, усвідомлювалися різними групами українського суспільства, суттєвих змін не сталося. Праці радянських істориків 1950–1960-х років все ще становлять основу досліджень з соціально-економічної історії України XIX ст. у цілому й реформи 1861 р. зокрема. Таким історіографічним ґрунтом змушені йти й зарубіжні україністи (Литвинова Т. Ф., 2015). Переддень реформи й роль дворянства в її підготовці, за незначним винятком (Доброгорська Н. В., 2008; Ковальов Є., 2020; Литвинова Т. Ф., 2012; Поліш В., 2014; Якименко Л. І., 2013), на жаль, і зараз не надто цікавлять українських фахівців. До цього додається ще й поглиблення розриву з сучасною русистикою, у межах якої, зокрема, й під кутом зору *slavery studies* дебатовуються різні аспекти історії реформи 1861 р., кріпосного права (19 коротких інтерв'ю, 2016), а також активно розробляється участь не лише губернського, але й повітового дворянства окремих регіонів у підготовці проектів емансипації селян (Блохин В. Ф., 2017; Карпачев М. Д., 2016; Селиверстова Н. М., 2015). Тому й не дивно, що до сьогодні навіть професійні українські історики нерідко передреформу соціальну ситуацію визначають у категоріях «рабства», а участь дворянства у демонтажі кріпосницької системи сприймають як намагання зберегти *status quo*. Все це актуалізує чергове звернення до особливостей кріпосництва й ставлення дворянства одного з українських регіонів до емансипації селян, адже переконана, що саме регіональний підхід дає змогу деталізувати проблему, виявити специфіку кожного краю, кожної спільноти й уникнути небажаних хибних узагальнень.

Відразу застережу, що не ставлю за завдання виправдати кріпосну систему, що було б безглуздо. Прагну лише дати певні пояснення. Та попередньо зауважу, що кріпосництво у Російській імперії, як і рабство в Америці, стало одним із механізмів модернізації. Та навіть тоді, коли йдеться про порівняння кріпосного права в Росії з рабством, провідними дослідниками проблеми це сприймається лише як несерйозна метафора. Тим більше ненаукова категорія «рабство» не підходить українським землям. Лівобережна Україна

дореформеної доби, попри політико-правову інкорпорацію в систему Російської імперії, успадкувала від Гетьманщини і продовжувала зберігати цілу низку особливостей. Зокрема, тут під сумнів ніколи не ставилось право власності селян на рухоме майно, на спадкове користування землями. Указом Павла I 1798 р. у краї заборонялось продавати селян без землі, що не було скасовано і в подальшому. У всякому разі на засіданні Комісії укладання законів 26 листопада 1820 р. серед народів, які «изяты из личной продажи», було названо крім вірмен, татар, козаків, естляндців, ливонців, курляндців, фінів також і малоросів (Долгих А. Н., 2008. С. 113, 116).

З соціально-економічної точки зору, на відміну від, наприклад, Правобережної України, частин Центральнорозомного регіону Росії, Лівобережна Україна була краєм некоріненого кріпосного права, з найбільшим у межах імперії відсотком дрібнопомісного дворянства, значною кількістю державних селян і козаків, за визначенням В. Пічети, з «мелким рабовладением и мелким землевладением» (Пичета В., 1904. С. 39, 46). У дореформений час тут не було проведено межування, що позначалося на всій системі соціально-економічних відносин, адже черезсмузжя робило сусідами і дворян, і козаків, і селян. Ці особливості підкріплювались і Литовським статутом, що діяв тут до 1843 р. І навіть після того низку саме соціально-правових його положень було збережено у «Своде Законов». Нагадаю, що ще з XVI ст. у Литовському статуті містилась норма про прикріплення селян до землі, однак кріпосне право за цією збіркою дещо відрізнялось і від російського права, і від російських традицій.

Варто також звернути увагу на високий рівень географічної та й соціальної мобільності людності, притаманний, щоправда, всім українським регіонам. У дореформений час це було зумовлено як традицією, так і близькістю Лівобережжя до Південної України, яка мала статус новоколонізованих земель. Тут відчувалася постійна потреба у робочих руках, тому й після повторного закріпачення указом 1783 р. селяни не кинули звичку залишати насиджені місця у пошуках кращої долі, що, зрозуміло, протирічило інтересам землевласників. Традиція вільного виходу з місць проживання, дух козацької вольниці людей, які мали свою правду й не мислили масштабами загальної користі, були сильніші за будь-який указ. Поміщики ж краю, що також не миттєво звикли до нових реалій, повільно приміряли на себе роль душевласників. Як не дивно, навіть на початку XIX ст. вони звертались до уряду з проханням прикріпити селян до землі (Литвинова Т. Ф., 2005). Зрозуміло, у цьому краї народ завжди був готовий і до спротиву, як, утім, і в інших українських регіонах. Саме тому поміщики часто побоювались занадто

сильного тиску на своїх підданих, про що, до речі, відносно Правобережної України писав іще В. Антонович (Антонович В. Б., 1870).

Звичайно, землевласники, щоб зберегти своїх підданих, були змушені вживати різних заходів. Селян, які втрачали робочу худобу, переводили на відкупну або оброчну систему повинностей, на нові слободи, що передбачало податкові пільги на кілька років, надання житла чи позики на будівництво, на обзаведення посівним матеріалом, інвентарем тощо.

Співвідношення панщини та грошової ренти в українських регіонах також не було уніфіковано та й могло різнитися у межах одного маєтку. Навіть з інтенсифікацією поміщицьких економій у ХІХ ст. це все ще залежало від місцевих умов, традиції, зокрема, й від відповідності населення наявним земельним ресурсам. До того ж ставлення до ефективності форм ренти, як відомо, змінювалося у часі. В умовах малоземелля панщина стала одним із способів утримання селян на місцях і надання їм заробітку. А так звана «місячина», по-перше, була формою забезпечення кріпаків в умовах малоземелля, по-друге, мала досить незначне поширення. Нагадаю й про традицію селян Подніпров'я віддавати свої наділи в оренду, працюючи при цьому на панському полі за 3–4-й сніп і в такий спосіб забезпечуючи свої родини. Особливого поширення це набуло з кінця ХVІІІ ст. через часті епізоотії та втрату робочої худоби.

Жорстокості кріпосного права зазвичай асоціюються з панщиною. Однак причини переваги панщини над оброком у землеробських регіонах виявив ще В. Пічета. Їх цілком можна зарахувати й до Лівобережжя. Зокрема, вчений зазначав, що зазвичай «поміщик не имел возможности перевести крестьянина на оброк за отдаленностью торгово-промышленного района и вследствие небольшой плотности населения, и таким образом, приходилось иметь дело с несвободным трудом. Оставалось помещику только одно средство — увеличить барскую запашку, что было возможно путем перевода крестьянина с барщины во двор» (Пичета В., 1904. С. 30). Саме у такий спосіб часто вирішувалася проблема зайнятості селян й у малоземельних маєтках.

Необґрунтованість тверджень про широке обезземелення та зuboжіння селян у дореформені десятиліття, попри селяноцентричність своїх підходів, продемонстрували і дореволюційні, і радянські історики. П. Риндзюньський, наголошуючи на спрощеному використанні цих джерел в історико-демографічних дослідженнях, закликав відмовитися від «мрачної теорії» зuboжіння та вимирання селян, «отрешиться» від «народнического понимания отношений помещиков к крестьянам как основанных только на грабеже и насилии, умеряемых лишь гуманными

чувствами дворян или боязнью крестьянских выступлений» (Риндзюньский П. Г., 1967).

Хоча, на думку Б. Миронова, у той час П. Риндзюньський «в одиночку, настойчиво и смело, вызывая гнев научного сообщества, пытался противостоять утвердившейся парадигме» (Миронов Б. Н., 2012. С. 26–27). Однак прямо не відмовляючись від пануючого дискурсу, історики все ж його дещо розхитували. Виявилось, що навіть у землеробських губерніях збільшення оброку не відставало від трудових прибутків селян, зростання виробничих сил яких свідчило про розгортання трудових ресурсів селянської сім'ї (Риндзюньский П. Г., 1967). Історики звернули увагу й на активізацію у передреформені десятиліття господарської активності селян, і на неможливість визначення їхнього дійсного матеріального становища на основі даних про розміри наділів, адже проблема забезпечення сімей вирішувалася за допомогою різноманітного підприємництва, зокрема й не пов'язаного із землею.

Нестача ж землі у селян компенсувалася за рахунок мобілізації так званої позанадільної землі, шляхом оренди ділянок у свого власника, інших землевласників, що було вигідно, оскільки розміри орендної плати були зазвичай нижче розмірів тягла. Кріпаки також вдавалися до купівлі земель на чуже ім'я, причому українські губернії за кількістю таких землевласників посідали перші місця у Росії (Вешняков В., 1858. С. 10–11; Хромов П. А., 1967. С. 77–78). До того ж певна частина селян Лівобережжя крім надільної землі, з якої відроблялась панщина або ж сплачувався оброк, мала й набуті предками шляхом «займанщини» ґрунти, які поміщики фактично визнавали селянською власністю.

Зверну увагу на ще одну особливість саме Лівобережної України, підкреслену М. Шульґіним. Історик вважав, що цей регіон у першій половині ХІХ ст. знав багато таких кріпаків, які внаслідок власної економічної активності (промисли, торгівля, чумакування) почали багатіти, накопичуючи у своїх руках «досить великі засоби». Вони, лишаючись кріпосними, «разом з тим дістали фактичну можливість набувати не лише фабрики, крамниці, торговельно-промислові підприємства, але й землю й селян». «Отже, наш кріпацький лад, — писав М. Шульґін, — знає й цілі маєтки кріпаків, що належали фактично не дворянам-поміщикам, а збагаченим кріпакам. Були кріпаки немов би другого ступеня». Юридично їхні надбаня належали дворянам-поміщикам. Але ті вважали, що їм просто «невигодно експропріювати майно своїх кріпаків, і фактично відносини між збагаченим кріпаком і його кріпачами склалися за типовою формою кріпацьких відносин узагалі». Як про виняток історик говорив також і про те, що кріпаки другого ступеня, маючи

торгово-промислові успіхи, теж набували у власність таких самих кріпацьких селян. Врешті-решт у краї «поставала ціла ієрархія кріпацьких відносин» (Шульгін М., 1927. С. 23).

Що ж до збільшення повинностей як важливого показника експлуатації, також необхідно додати кілька спостережень істориків. Зокрема, В. Орлик фактично показав незначні зміни селянських виплат державі у срібних грошах протягом кінця XVIII — першої половини XIX ст., відсутність в українських губерніях єдиної системи розкладу подушних податкових зобов'язань, тісне ув'язування їх з матеріальними можливостями господарств, що й давало підстави сучасникам заперечувати існування подушного оподаткування як такого (Орлик В. М., 2006). Врахуємо й традицію виплати лівобережним дворянством державних податків за своїх селян, що засвідчується великою кількістю джерел. У зв'язку з цим нагадаю про стійкість у селян психології соціального утриманства, про соціальну, а не лише економічну роль кріпацтва в умовах зони ризикованого землеробства, про економічні (наприклад, ринкова кон'юнктура) і позаекономічні фактори (неврожай, епідемії худоби, війни, грабежі), що впливали на селянське господарство як самостійний організм. Це могло призводити й до зміни статусу господарства (з «тяглою» на «піше» й навпаки), до обезземелення і, як наслідок, до майнового розшарування тощо.

На підтвердження похмурої картини селянського побутування часто наводяться цифри самогубств кріпаків, смертності від епідемій, відсутності належної медичної допомоги тощо. Але виникає питання: чи стосувалось це виключно кріпосних селян? Вивчення цієї проблеми одним із освічених представників дворянства Чернігівської губернії О. Покорським-Жоравко засвідчило, що за 1842–1852 рр. самогубств кріпаків було не більше, а в деякі роки й менше, ніж у козаків і державних селян. Це підтверджує й газетна хроніка. Епідемії ж взагалі не розбирали статусів (Литвинова Т. Ф., 2011. С. 457).

Отже, розмірковуючи над проблемами кріпосницької епохи, навряд чи доцільно не зважати на регіональні особливості. Та в цьому разі головне те, що, попри наявність земельних володінь водночас у різних «українських» і не лише губерніях, місцева специфіка добре усвідомлювалася самим лівобережним дворянством, а також враховувалася урядом, зокрема й при підготовці Селянської реформи. Тим більше це актуалізувалось у переломні моменти життя, коли суспільна напруга сягала неабиякої висоти.

Таким був і кінець 1850-х років, коли обговорення селянського питання в Росії вступило у публічну фазу, втягуючи у цю орбіту цілий шерег небайдужих. У цей час лівобережне панство, не розібравшись до кінця з тим, що робити

в умовах нової для нього кріпосницької системи, змушене було замислитися над тим, як краще її демонтувати. Не лише у рамках офіційних структур, але й на шпальтах різних видань, в особистому листуванні вони обговорювали можливі варіанти вирішення справи, ділились наболілим, висловлювали застереження, писали записки, проекти тощо. Не все з цього оприлюднювалось, дещо залишалось у шухлядах. Але саме цей значний масив як опублікованих, так і відкладених в архівах текстів дає змогу розібратись у настроях, очікуваннях, сподіваннях, мотиваціях дворянства, яке найбільш активно і фактично вперше так всеосяжно й відверто висловилося з приводу центральної суспільної проблеми. І потрібно це не тільки задля спростування тверджень про те, що «...більшість дворянства було досить вороже налаштованим щодо реформи і домагалось збереження повного, нероздільного права власності на всю землю» (Савчук А. А., 2018. С. 51–52).

Переконана, що детальний аналіз позицій лівобережного дворянства щодо конкретних умов ліквідації кріпосного права, зважаючи на всі регіональні, групові, індивідуальні, політичні, економічні, соціокультурні обставини, є надзвичайно складною справою, потребує колективних зусиль істориків і повинен стати предметом спеціального дослідження. Адже без урахування усього інтелектуального напруження соціальної еліти навряд чи можна адекватно відтворити й українське XIX ст. Та у межах статті можу лише коротко зупинитись на готовності лівобережного панства до емансипації своїх підданих.

Про те, що аболіціоністські проекти дворянство Лівобережжя почало розробляти ще до того, як стартувало офіційне обговорення селянської проблеми в рамках Губернських дворянських комітетів з облаштування побуту кріпосних селян, уже доводилось писати (Литвинова Т. Ф., 2011). Але мимохідь змушена нагадати, що «заклятих врагов крепостничества», як визначив свого приятеля В. Тарновського Г. Галаган в «Обозреніи 1849 года по крестьянскому вопросу»¹, у краї виявилось не так уже й мало.

Про свої емансипаційні наміри публічно заявляв О. Маркович. Висловлюючи Ученому комітету Міністерства держмайна особисті детальні пропозиції щодо покращення становища в селянських господарствах його батьківщини, які виходили з невичерпаності можливостей кріпосницької системи, він водночас наголошував на необхідності «коренних изменений в хозяйстве крестьян», маючи на увазі ліквідацію кріпосної залежності (Отчет, 1844. С. 82). У 1847 р. у ході слідства кирилломефодіївці також свідчили про те, що

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАНУ (далі — ІР НБУВ). Ф. І. № 6923. Арк. 6.

під час розмов «рассуждали... о необходимости эмансипации крестьян» (Протокол, 1990. С. 84). Визначаючи причини економічних негараздів, В. Тарновський головними вважав «несвободный переход» селян, «нынешние отношения крестьян к помещикам»². З молодих років розмірковував над цією проблемою й Д. Кочубей (Ковальов Є., 2020. С. 130). О. Покорський-Жоравко у листі до дружини, написаному 13 лютого 1859 р. після завершення ним редагування останньої глави Положення про покращення побуту селян від Чернігівської губернії, також зізнався: «В юности, в либеральных безумных порывах, я мечтал иногда об освобождении крестьян — мечтал, окружая смутой, мстью, гражданским беснованием эти мечтания; потом, возмужалый, я мечтал, или, лучше, думал тверже и вернее об этом и оканчивал вздохом мою думу, как дело невозможное, неосуществимое» (Письма, 1915. С. 85–86).

Наскільки складним було розв'язання такого завдання наприкінці 1840-х — на початку 1850-х років навіть для тих, хто прагнув його вирішення на користь підданих, свідчить епізод, наведений М. Юзефовичем у брошурі «Несколько слов об исторической задаче России». Його старовинний приятель І. В. Капніст, на той час предводитель дворянства Полтавської губернії, «всю жизнь мечтавший и думавший об освобождении крестьян», зіткнувшись з необхідністю викласти «свои любимые идеи» на папері, усвідомив, що «его идеализм встретился на практической почве с такими затруднениями, которые поставили его в тупик: оказалось необходимы разные подготовительные меры, — и школы, и новые формы суда, и предварительное развитие у народа понятия о правах и налагаемых ими обязанностях, и еще многое такое, без чего опасна была бы воля». Отже, І. Капніст дійшов висновку про те, що «освобождение должно быть концом, а не началом этого великого дела». Відносно цього М. Юзефович зауважив, що «так думали у нас в то время все положительные практические умы» (К истории, 1901). Тобто, емансипації мала передувати потужна підготовча робота, що, як показав І. Христофоров, до початку Великої реформи так і не була пророблена (Христофоров І. А., 2011).

Попри те, що вся державна система була не готова до такого масштабного перетворення, як відомо, вже 1858 р. в європейській Росії повсюдно відкрили свої засідання Губернські дворянські комітети. До їх складу входили по два депутати від кожного повіту, обраних на надзвичайних дворянських зборах, і двоє призначених губернатором «членів від уряду». Це був

новий, нетрадиційний механізм обговорення реформи. У комітетах зустрілися представники різних поколінь і різних суспільно-політичних уподобань. Вони «учились обсуждать и решать государственные вопросы, учились приемам политической борьбы, учились начаткам конституционности» (Захарова Л. Г., 1992. С. 29–30). Уряд вважав за необхідне скерувати діяльність цих органів спеціальною програмою, затвердженою Головним комітетом у селянській справі за присутності імператора. У березні 1859 р. для координації роботи й узагальнення місцевих проектів були створені Редакційні комісії на чолі з Я. Ростовцевим.

Це був надзвичайно насичений період, коли погляди, позиції окремих людей і різних груп динамічно змінювались під впливом обставин, коливань урядової політики, поворотів під час обговорення реформи у дворянських зібраннях, губернських комітетах, на сторінках періодичних видань. Змінювались не тільки підходи до розв'язання того чи того конкретного питання, у тому числі й в урядових колах, але й досить стійкі переконання. Прихильники кріпосного права ставали емансипаторами, по-іншому зазвучали пізніші оцінки, друзі перетворювались на затятих суперників, розходилися погляди однодумців, перетасовувалися угруповання, змінювались ролі окремих дійових осіб.

На питання, наскільки підготовленим, хоча б морально, до масштабних соціальних перетворень виявилось дворянство Лівобережної України, відповів анонімний автор публікації «На заре крестьянской свободы». Аналізуючи приватне листування, він зазначив: «...на юге, в Малороссии было по-видимому более чем в центральных губерниях». При цьому наводились цитати з листів полтавських та чернігівських поміщиків. Наприклад, з Полтави місцевий дідиш, ім'я якого не вказувалось, писав до Петербурга: «Наконец великое дело освобождения появилось на официальном горизонте. Примеру литовских дворян последуют и дворяне нашей губернии. Взгляды мои вам известны, и я буду бесконечно счастлив, что быть может увижу в скором времени осуществление самых душевных моих желаний. Всякий день молю Господа Бога продлить мою жизнь, чтобы увидеть начало великого дела» (R., 1898. С. 77).

Очевидно, така позиція підсилювалась доволі розчуженими уявленнями про те, що запроваджене указом 1783 р. «крепостное состояние... есть чуждое духу народа, а потому не могло войти, так сказать, в его плоть и кровь», — як зазначав І. Миклашевський³. У різних варіаціях схожі висловлювання неодноразово трапляються в текстах лівобережного дворянства. Про

² Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського (далі — ЧІМ). Ал. 504/79/9. Арк. 2 зв. — 3.

³ ІР НБУ. Ф. 61. Спр. 282. Арк. 2 зв.

свободу малоросійського народу, можливість користуватися «в полном смысле владельческим правом над землями своими»⁴ писали і говорили й інші лівобережні дідичі. Від катерининського указу відштовхувалися у своїх міркуваннях і В. Тарновський, і М. Рігельман, і Г. Кирьяков⁵, низка інших авторів.

У Чернігівському комітеті проблема 1783 р. обговорювалася вельми уважно. Долучилося до дебатів і полтавське дворянство. Зокрема, переяславці на повітовому зібранні не лише розлого зупинилися на доуказних взаємовідносинах землеробів і землевласників, а й просили про «прекращение силы дальнейшего действия указа» й відновлення для поміщицьких селян права вільних переходів. Про це ж говорили й представники полтавської еліти О. Богданович та М. Позен у Редакційних комісіях.

Звернення дворянства до указу 1783 р., з одного боку, було відправною точкою для обґрунтування соціальної та господарської специфіки краю, що робилося у протиставленні з іншими регіонами. З іншого — у такий спосіб виявлялася не тільки консолідованість еліти, але й її відповідальність за інтереси свого стану, інтереси селян, а також прагнення «зберегти обличчя» перед сучасниками й нащадками. У такий спосіб лівобережне дворянство підкреслювало свою колективну непричетність до встановлення кріпосного права в краї, де, словами І. Миклашевського, «личная свобода наиболее уважалась». Більше того, він був переконаний, що «наша родина в историческом развитии своем шла всегда впереди России, порядок перехода посполитых от одного владельца к другому совершался до 1782 года без всякой неурядицы к чести края». Саме з цього часу «историческое развитие Малороссии остановилось; посполитые подчинились безусловно требованиям правительства; нравственное, хозяйственное и коммерческое начало заглохли»⁶.

Отже, це чуже кріпосне право, введене законом, що підкреслювалося багатьма ораторами й письменниками Лівобережжя, вело край до занепаду. Як вважав член Чернігівського губернського комітету О. Покорський-Жоравко, «принудительные отношения помещиков и крестьян нравственно губили и тех и других». Кріпосне право «убивало наши нравственные силы, ...как червь губило наш хозяйственный быт, ...не давало наслаждаться нашими избытками», оскільки «примешивало к нашим удовольствиям каплю пота или слезу скорби нашего крестьянства». Він, так само як і Г. Галаган, визнавав — «мы виноваты!» Однак, енергійно працюючи

над розв'язанням дворянсько-селянської проблеми, сподівався відмежуватися від активно наві'язуваного дворянству тогочасною публіцистикою та ліберальною бюрократією «яркого колорита плантаторов южных штатов» (Покорский-Жоравко А., 1858. С. 200).

Поряд з прагненням долучитися до роботи задля загального блага досить поширеним мотивом було тривожне очікування невідомого майбутнього. О. Бакуринський, який представляв у Чернігівському комітеті Городницький повіт, писав, що на початку 1858 р. «настроения умов было в каком-то тревожном ожидании свободы». Тривога дворянства пояснювалася автором цієї «Записки [очевидца о современном вопросе]» тим, що «...большинство не верило в добросовестность правительства, и думали что губернские Комитеты просто игрушка, для того чтобы занять дворянство»⁷. Цим зумовлювалася непослідовність, непродуманість, імпульсивність дій дворянства. Одні стали переселяти селян на нові місця, щоб «прежнее их местожительство оставить за собою», інші записували селян у дворові, треті давали людям свободу. Крім того, як писав О. Бакуринський, «почти все закладывали свои имена, но если вы спрашиваете у таких людей для чего они это делают, то получите ответ: все так делают, ...другие же говорили на это так, Бог знает что нас ожидает впереди и что будет с нашим именем, может быть придется и оставлять имена, а с деньгами всегда и везде хорошо, их никто от меня не отберет не так как имя»⁸.

Однак лівобережне дворянство однозначно висловлювалось за необхідність «принять живое участие в деле, от которого состояние наших хозяйств так много зависит» (Маркович А., 1858. С. 53). Причому зазвичай ішлося не тільки про поміщицькі, а й про селянські господарства. Поміщики-реформатори вже добре усвідомлювали, що «дело начато и должно сделаться» (Маслов С., 1858. С. 8), усвідомлювали його грандіозність і новизну, необхідність до нього долучитися не лише задля розв'язання складного Гордієвого вузла дворянсько-селянських взаємовідносин, але й для власного оновлення.

На підтвердження готовності розплутувати цей вузол наведу ще кілька цитат із, власне, непроцитаного істориками епістолярію М. Позена, що ілюструють ставлення до справи: «Крестьянское дело поставил я себе задачею последних лет моей жизни»; «Крестьянская реформа ни на минуту не выходит из моей головы. Судьба этого дела, судьбы России, неразрывно с ним связанная, близки моему сердцу. Работаю из всех сил и желаю этим кончить свое служение Государю и отечеству»; «Желаю от всей души, чтобы крепостное

⁴ ІР НБУВ. Ф. І. № 5743. Арк. 1 зв.

⁵ ЧІМ. Ал. 504/61. Арк. 1; Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). Ф. 222. Оп. 1. Спр. 707.

⁶ ІР НБУВ. Ф. 61. № 282. Арк. 1 зв., 2–2 зв., 8.

⁷ ЧІМ. Ал. 504/127/1. Арк. 6.

⁸ ЧІМ. Ал. 504/127/1. Арк. 8–8 зв.

право было скорее уничтожено» (Бумаги, 1864. С. 92, 98, 110, 145, 224, 307).

Мимохідь зазначу, що емансипація селянства для дворян означала й одночасне звільнення від значної кількості обов'язків щодо своїх підданих, які покладала держава на поміщиків. Та, беручись не за «пропаганду уничтожения крепостного права, но за святое и великое дело прочного устроения новых отношений... помещиков и их крестьян» (Покорский-Жоравко А., 1858. С. 198), дворянство насамперед мало замислитися над надзвичайно складними питаннями: що вигідно для них, що вигідно для селян і як узгодити інтереси одних та інших. І все ж заради збереження балансу інтересів дворянство готове було на втрати, на пожертви з частини своєї власності.

Завдання, «соблюдая свои выгоды, быть справедливым к нашим меньшим братьям» ставив перед собою І. Капніст, власник маєтків у трьох українських губерніях (Капніст І., 1858. С. 111). Узгоджено таку думку висловлювало й дворянство Хорольського повіту, відправляючи своїх депутатів до Полтавського губернського комітету: «Личные права крестьян и материальные их выгоды, могут быть надежно устроены только уступкою со стороны дворянства. Уступка эта должна быть сделана. ...Теперь нельзя обойтись без потери со стороны дворянства, и оно должно сознательно принести эту жертву, не по принуждению, но по собственным своим нравственным чувствам» (Бумаги, 1864. С. 152). І для невідомого «Деревенского старожила» було очевидно, що «крестьян следует сделать собственниками земли» (Мнение, 1859. С. 454). І член полтавського губернського комітету Г. Кирьяков, готуючи матеріал для «Русского вестника», висловлював глибоке переконання, що селянська реформа може бути успішною для держави та обох зацікавлених сторін, якщо «крестьяне получают полные гражданские права без всяких обязательных отношений к помещикам, и землю посредством гарантированного правительством выкупа»⁹.

Важливо зазначити, що на таких позиціях перебували й ті учасники обговорення, на яких історіографічною традицією з різних причин було посталено тавро «кріпосник», «реакціонер», «плантатор» тощо. Член Полтавського комітету, згодом його ж представник у Редакційних комісіях М. Позен ще у листі до Олександра II 7 квітня 1856 р. писав, що «особенное внимание должно обратить на установление прав состояний низшего сословия — поселян», зауважуючи, що «помещичье право, даже в облагороженном проявлении своем, крайне стеснительно для крестьянина как человека». У першій своїй записці, поданій імператору, він не лише показував фальшивість існуючого стану речей, а й перелічував

заходи для «немедленного» звільнення селян (Бумаги, 1864. С. 1–28). Для М. Позена було очевидним, що дворянству «необходимо сделать уступку из того, что нам следует по закону. Это главное; все остальное — подробности» (Позен М., 1858. С. 120). Зрозуміло, що саме на основі цих «подробниць», які зумовлювалися регіональними господарськими, матеріальними, індивідуальними особливостями і які не завжди враховувалися навіть сучасниками обговорення селянсько-дворянської проблеми, історики й робили висновки та оцінювали, звинувачуючи дворянство у соціальному егоїзмі, у небажанні віддати все й одразу.

Для багатьох лівобережних авторів селянське питання у той час мало «две отличительные стороны: Нравственную и Экономическую» (підкреслено автором Записки. — Т. Л.), як писав М. Маркевич, депутат від дворян Прилуцького повіту в Полтавському губернському комітеті. І якщо «Нравственной стороне вопроса сочувствуют все», виявляючи це «единогласным отрешением крепостного права без всякого за то вознаграждения», то економічна сторона, на думку дворянства, вимагала поступок від усіх учасників процесу. Дворянські комітети, як вважав Михайло Андрійович, «...понимали, что отрешение крепостного права без вознаграждения владельцев есть посягательство на их собственность». Однак уповноважені довірою дворянства, вони «не задумались принести эту жертву для блага общего и единодушно подписали отрешение ненавистного права». Але депутат був переконаний, що «по справедливости, и это общее убеждение, все сословия в России обязаны принести соразмерные жертвы». Г. Галаган, який ознайомився з цією запискою, на берегах напроти цих слів висловив свою згоду — «Справедливо»¹⁰. «Весы должны стоять ровно, не уклоняясь ни в ту, ни в другую сторону», — прагнучи до соціальної гармонії, писав І. Капніст (Капніст І., 1858. С. 111). Так думали й інші, шукаючи можливості утримати рівновагу терезів. «Преобразование быта помещичьих крестьян совершится спокойно и счастливо тогда только, когда при начертании нового положения будут равномерно уважены права и выгоды помещиков и крестьян», — підкреслювало хорольське дворянство (Бумаги, 1864. С. 155).

«Решать судьбу крестьян таким образом, чтобы это действительно послужило к улучшению их быта, а вместе с тем не забывают интересов помещиков», оскільки «малая семья дворянства, сравнительно с большой массой крестьян, имеет перед Богом и перед законом равные права на справедливость», — пропонував і К. Рошачовський (Рошачовский К., 1858b. С. 40). Перш ніж викласти на папері свої думки, він «советовался с кем мог»,

⁹ ДАПО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 705. Арк. 1.

¹⁰ ІР НБУВ. Ф. І. № 6916. Арк. 1–1 зв., 9 зв.

а також «испытывал свою душу: нет ли в ней хоть искры пристрастия к дворянству, либо ложной неприменимой гуманности». К. Роцаковський неодноразово пояснював свої позиції, звертаючи увагу на необхідність дотримання балансу інтересів, причому центральним тут було поняття справедливості. Остерігаючись закидів з боку «собратий-помещиков» в «ультра-филантропических идеях», він навздогін своїй першій статті у «Журнале землевладельцев» у серпні 1858 р. попереджав: «Я никогда не забывал общих наших интересов и внимательно взвешивал их на весах справедливости и расчета. Но обсуждая вопрос с одной и с другой стороны — куда девать сердце?» (Роцаковский К., 1858а. С. 62). Тобто, серце було на боці селян, «наших бедных братьев», думка про «действительное улучшение быта» яких не повинна ні на хвилину залишати тих, хто писав з цього приводу. Але, враховуючи спрямування суспільних настроїв, що формувалися під впливом урядової політики та ліберальної преси, він також вважав, що «справедливость (курсив К. Р. — Т. Л.) к другой стороне (дворянству. — Т. Л.), которая становится у нас как бы подсудимой, должна быть другою целью, и цель эта равно прекрасна и благородна» (Роцаковский К., 1858d. С. 19).

Обстоючи перед Редакційними комісіями проект реформи полтавського дворянства, М. Позен відкидав можливі звинувачення вузькостанового його спрямування: «Мы далеки от того, чтобы защищать исключительно помещичьи интересы, но желаем, чтобы пользы и выгоды помещиков и крестьян были уважены равномерно». А готовність дворянства до покращення побуту селян він підкреслював у листі до Я. Ростовцева від 5 листопада 1859 р.: «Помещик и при этом понесет огромные потери; но без них реформа не может устроиться и дворянство везде решилось уже на эту жертву. По крайней мере по всем проектам губернских комитетов, мною рассмотренным, дворянство делает везде весьма значительные, из своего рабочего капитала, уступки, в пользу крестьян» (Бумаги, 1864. С. 297).

М. Позен ставився до реформи як до «вопроса крестьянско-помещичьего», тому не був байдужим, як вона завершиться і для дворянства, і для селянства, часто наголошуючи: «...мы признаем положительно вредным для помещиков и еще более стеснительным для крестьян», «чрезвычайно стеснительным для крестьян»; «признаем крайне разорительным для крестьян»; «...к обоюдным пользам помещиков и крестьян и вообще к покойной и благополучной развязке великого отечественного дела» (Бумаги, 1864. С. 218, 220–222). Так часто повторювані слова не можуть сприйматися інакше, як переконання. Інша річ, що окремо необхідно розбиратися у причинах

і змісті розбіжностей між різними групами реформаторів.

Зрозуміло, не варто було очікувати від дворянства беззастережного альтруїзму. Рішення тут часто диктувалися конкретною ситуацією перебігу реформаторського процесу, необхідністю діяти у визначеному урядом руслі, а також і життєвою прагматикою. Коли, наприклад, «Деревенский старожил» пропонував зробити селян власниками землі, він, до речі, не думав, а чи потрібний їм наділ взагалі, адже ті, хто займався промислово-торговельною діяльністю, могли бути тільки обтяжені ділянками й необхідністю сплачувати за них податки. Автор лише прагнув у такий спосіб селян «привязать к месту жительства и заставит полюбить вольнонаемный земледельческий труд» (Мнение, 1859. С. 454). І ці міркування також знаходили підтримку, оскільки в умовах відсутності ринку робочої сили, точної оцінки вартості праці, високої географічної мобільності людності у наближених до новоколонізованих земель районах, де ще й зберігалася пам'ять про часи вільних переходів, дворянство побоювалося залишитися без робітників. Активний учасник розробки реформи, член Редакційних комісій М. Семенов вважав, що дворянство, яке винесло на собі «весь предстоящий переворот», «принесло в жертву, за себя и потомство, даровую рабочую силу своих крепостных людей и отдало отошедшие от него в надел крестьянам земли за весьма скромное выкупное вознаграждение» (Семенов Н. П., 1898. С. 27–28).

Настрої та відчуття дворян-реформаторів, які після укладання губернських проектів стикнулись із несприйняттям їхніх позицій, гадаю, доволі точно передав К. Кавелін, автор одної з перших «Записок об освобождении крестьян» (1855), що відіграла важливу роль у справі емансипації. У 1862 р. він писав: «Лучшая, образованнейшая часть дворянства досадует, собственно, не за освобождение крестьян, с необходимостью которого уже свыклись, не за надел их землею, которою и до сих пор крестьяне пользовались на самом деле, не за материальные пожертвования, которые дворянство всегда приносило и теперь приносит на общую пользу. Настоящая причина горечи и негодования гораздо глубже. Дворянство не может примириться с мыслью, что правительство освободило крестьян как ему хотелось, а не как хотели дворяне, что дворянство даже не было порядочно выслушано; что правительство не сочло нужным объясниться перед ним, почему освобождает крестьян так, а не иначе, почему отвергло его предложения» (Кавелин К. Д. 1989. С. 125).

Отже, під час ліквідації кріпосного права дворянських реформаторів обурювала недовіра, надмірна регламентація та опіка з боку імперської бюрократії. Фактично дворян примушували до

добровільної жертви на підготовлених міністерськими чиновниками умовах, неприйнятних для більшості. Активну частину дворян-реформаторів це відверто ображало, так само як і обов'язковість багатьох умов розкріпачення — наділення землею й тих селян, які її не потребували, адже займались ремеслом, підприємництвом, торгівлею; обов'язковість викупу наділів і їх норми, встановлені згори, що не відповідали місцевим умовам та традиціям попереднього господарювання, тощо. Все це суперечило самому духу реформи й уявленням дворян про свободу господарської діяльності. Тому не варто дорікати тим, хто у складний

момент суспільної пертурбації, зламу старої системи намагався хоча б частково зберегти свою власність і думав, як унаслідок цього соціального перевороту виживати. Задання дослідників полягає швидше у введенні до обігу й точному контекстуальному прочитанні якомога ширшого кола пам'яток задля більш адекватного відтворення позицій, мотивацій, аргументів, які дадуть можливість зрозуміти передреформену соціальну та інтелектуальну ситуацію у всій її повноті, а також змінити уявлення про дворянство як зрадника інтересів власного народу.

ЛІТЕРАТУРА

- 160-річчя скасування кріпацтва: вузол поміщик-кріпак влада не розв'язала, а розрубала (Інтерв'ю Т. Ф. Литвинової на Радіо Свобода 28.02.2021) URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/31126241.html> (дата звернення: 01.03.2021).
- 19 коротких інтерв'ю со славістами о slavery studies и крепостном праве *Новое литературное обозрение*. 2016. № 5. (141). URL: <https://magazines.gorky.media/nlo/2016/5/19-korotkih-intervyu-so-slavistami-o-slavery-studies-i-krepostnom-prave.html> (дата звернення: 03.03.2021).
- R. На заре крестьянской свободы. *Русская старина*. 1898. Январь. С. 73–96.
- Антонович В. Б. Акты об экономическом и юридическом отношениях крестьян в XVIII веке (1700–1799). *Архив Юго-Западной России*. Киев, 1870. Ч. 6, т. 2. С. 1–64.
- Аркуша О. Г., Кондратюк К. К., Мудрий М. М., Сухий О. М. Час народів. Історія України XIX століття: навч. посіб. Львів: ЛНУ ім. І. Франка. 2016. 408 с.
- Бараненко С. М. Регіональний вимір історіографії дворянства в сучасній українській історичній науці початку XXI ст. *Інтелегенція і влада. Серія: Історія: зб. наук. пр.* Одеса, 2017. Вип. 37. С. 155–166.
- Блохин В. Ф. Уездные дворянские собрания на начальном этапе подготовки отмены крепостного права в России (на материалах Орловской губернии). *Вестник Брянского государственного университета*. 2017. № 4 (34). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/uezdnye-dvoryanskie-sobraniya-na-nachalnom-etape-podgotovki-otmeny-krepostnogo-prava-v-rossii-na-materialah-orlovskoy-gubernii/viewer> (дата звернення: 26.02.2021).
- Бумаги по крестьянскому делу М. П. Позена. Дрезден, 1864. XX. 331 с.
- Великая реформа 19 февраля 1861–1911. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Москва, 1911. Т. 1–6.
- Вешняков В. Крестьяне-собственники в России: Историко-статистический очерк. Санкт-Петербург, 1858. 134 с.
- Доброгорська Н. В. Позиції катеринославського дворянства в обговоренні селянської реформи 1861 р. *Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: наук. щорічник*. 2008. Вип. 5. С. 136–146.
- Долгих А. Н. Обсуждение в Государственном совете проблемы продажи крестьян без земли в 1820 г. *Вопросы истории*. 2008. № 1. С. 112–119.
- Захарова Л. Г. Самодержавие и реформы в России. 1861–1874 (к вопросу о выборе пути развития). *Великие реформы в России. 1856–1874.* / под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. Москва, 1992. С. 24–43.
- К истории освобождения крестьян. *Киевская старина*. 1901. Март. Док., изв. и заметки. С. 131–132.
- Кавелин К. Д. Дворянство и освобождение крестьян. *Кавелин К. Д. Наш умственный строй*. Москва: Правда, 1989. С. 124–157.
- Капнист И. Несколько данных, на основании которых можно улучшить положение крестьян в Южной России. *Журнал землевладельцев*. 1858. № 7. Июль. С. 111–120.
- Карпачёв М. Д. Дворяне Воронежской губернии о подготовке и условиях отмены крепостного права. *Российская история*. 2016. № 2. С. 126–139.
- Ковальов Є. «Проект Д. В. К.» у підготовці скасування кріпосного права в Росії. *Київські історичні студії*. 2020. № 1. С. 129–133. DOI: 10.28925/2524-0757.2020.1.17.
- Кочергін І. О. Соціальна трансформація катеринославського дворянства (друга половина XIX ст. — початок XX ст.). Дніпропетровськ: Герда, 2015. 576 с.

- Крепостничество и воля. 1861–1911: Роскошно-иллюстрированное юбилейное издание в память 50-летия со дня освобождения крестьян. Москва, 1911.
- Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. (ідеологічний аспект). Дніпропетровськ: Ліра, 2011. 732 с.
- Литвинова Т. Ф. «Сословные нужды и желания» дворянства Лівобережної України на початку XIX ст. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 67–78.
- Литвинова Т. Ф. Роздуми над «малою українською трилогією» Даниеля Бовуа. *Український історичний журнал*. 2015. № 6. С. 154–174.
- Литвинова Т. Ф., Якименко Л. І. Діалог чи конфронтація: позиції дворянства Лівобережної України щодо селянського питання напередодні Великої реформи. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ: ДНУ, 2012. С. 93–100.
- Маркович А. Об отношениях крестьян к помещикам. *Журнал сельского хозяйства*. 1858. № 3. С. 53–56.
- Маслов С. Из Москвы в Глухов. *Журнал землевладельцев*. 1858. Апрель. № 1. С. 7–11.
- Миронов Б. Н. Благополучие населения и революции в имперской России: XVIII — начало XX века. Москва: Весь мир, 2012. 848 с.
- Мнение об освобождении крепостных и об улучшении их быта Деревенского старожила. *Журнал землевладельцев*. 1859. № 24. С. 454–457.
- Орлик В. М. Подушна система оподаткування в українських губерніях Російської імперії у кінці XVIII — середині XIX ст. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* Київ: Інститут історії НАНУ, 2006. Вип. 12. С. 119–125.
- Отчет Ученого Комитета Министерства государственных имуществ о присуждении наград за разрешение предложенных от него в 1842 году задач. *Журнал Министерства государственных имуществ*. 1844. Ч. XII. Отд. II. С. 77–92.
- Письма Александра Ивановича Покорского-Жоравко к жене Серафиме Павловне рожденной Потьеде-ла-Фромандиер (1858–1859) с приложением отрывка из воспоминаний А. И. Покорского-Жоравко о Черниговском губернском Комитете об устройстве и улучшении быта помещичьих крестьян. С примечанием В. Модзалевского. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии*. 1915. Вып. 11. С. 51–101.
- Пичета В. Падение крепостного права в России: (доложено в обыкновенном собрании 17 апреля 1904 г.) *Екатеринославское научное общество. Год четвертый*. Екатеринослав, 1904. Вып. 1. С. 1–66.
- Позен М. П. О статистических сведениях по губернским комитетам (Письмо к издателю). *Сельское благоустройство*. 1858. № 9. С. 117–136.
- Покорский-Жоравко А. Что стоило нам крепостное право? *Русский вестник*. 1858. Т. XVIII. Ноябрь. Кн. 2. «Современная летопись». С. 198–203.
- Поліш В. Дворянство Поділля під час проведення реформи 1861 року. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія*. 2014. Вип. 19. С. 38–43.
- Протокол допиту О. В. Марковича в Києві, проведеного І. І. Фундуклеєм у присутності О. С. Траскіна і полковника Білоусова. 3 квітня 1847 р. *Кирило-Методіївське товариство*. Київ: Наук. думка, 1990. Т. 3. С. 83–84.
- Роцаковский К. Еще несколько мыслей по предмету изменения отношений крестьян к помещикам. *Журнал землевладельцев*. 1858а. № 10. Сентябрь. С. 58–62.
- Роцаковский К. Мысли о применении основных начал к действительному улучшению быта помещичьих крестьян Новороссийского края. *Журнал землевладельцев*. 1858b. № 6. Июль. С. 39–66.
- Роцаковский К. Ответ г. Бэлю. *Журнал землевладельцев*. 1858. № 13. Октябрь. С. 19–22.
- Рындзюнский П. Г. Вымирало ли крепостное крестьянство перед реформой 1861 г.? *Вопросы истории*. 1967. № 7. С. 54–70.
- Савчук А. А. Діяльність Головного комітету у селянській справі із підготовки реформи 1861 року в Російській імперії: дис. ... канд. іст. наук: 00.07.02. Київ, 2020. 245 с.
- Савчук А. А. Квітнева програма 1858 р. та її місце в процесі підготовки Селянської реформи 1861 року. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2018. Т. 29 (68), № 2. С. 50–55.
- Савчук А. А. Селянська реформа 1861 року в сучасній історіографії. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2017. Вип. 25. С. 341–347. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdp_u_ist_2017_25_70 (дата звернення: 23.02.2021).
- Селиверстова Н. М. Социально-экономическая программа российского помещного дворянства в период подготовки крестьянской реформы. *Вестник Тамбовского университета. Серія: Гуманитарные науки*. 2015. Вып. 1 (141). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/>

- sotsialno-ekonomicheskaya-programma-rossiyskogo-pomestnogo-dvoryanstva-v-period-podgotovki-krestyanskoj-reformy/viewer (дата звернення: 21.03.2021).
- Семенов Н. П. Наше дворянство: Положение его до и после реформы. Санкт-Петербург, 1898. IV. 103 с.
- Смолий В. А. Велика реформа 1861 р.: сучасне бачення. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* Київ: Інститут історії НАНУ, 2011. Вип. XVIII. С. 4–6.
- Темірова Н. Р. Історія дворян: між пам'яттю і безпам'ятством. *Історичні і політологічні дослідження / Донецький нац. ун-т імені В. Стуса.* Вінниця. 2018. С. 224–230.
- Христофоров И. А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–1890-е гг.). Москва: Собрание, 2011. 368 с.
- Хромов П. А. Экономическое развитие России. Очерки экономики России с древнейших времен до Великой Октябрьской революции. Москва: Наука, 1967. 535 с.
- Шульгін М. Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні. Нарис з історії земельних відносин. Харків: Радянський селянин, 1927. 96 с.
- Якименко Л. І. Дворянство Наддніпрянщини в дослідженнях сучасних істориків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини.* 2019. № 5. С. 43–49. DOI: 10.32782/2663-5267.2019.5.06.
- Якименко Л. І. Журнал «Сельское благоустройство» як джерело до історії підготовки Селянської реформи 1861 р. у Лівобережній Україні. *Культура народів Причорномор'я: научний журнал.* 2013. № 254. С. 170–174.

REFERENCES

- 160-richchia skasuvannya kripatstva: vuzol pomishchyk-kripak vlada ne rozviazala, a rozrubala (Interviu T. F. Lytvynovoi na Radio Svoboda 28.02.2021) [in Ukrainian]. <https://www.radiosvoboda.org/a/31126241.html>
- 19 korotkikh intervju so slavistami o slavery studies i krepstnom prave. (2016). *Novoie literaturnoie obozrenie*, 2016, 5 (141) [in Russian]. <https://magazines.gorky.media/nlo/2016/5/19-korotkikh-intervyu-so-slavistami-o-slavery-studies-i-krepstnom-prave.html>
- R, (1898). Na zare krestianskoj svobody. *Russkaia starina*, Yanvar, 73–96 [in Russian].
- Antonovich, V. B. (1870). Akty ob ekonomicheskom i yuridicheskom otnosheniiakh krestian v XVIII veke (1700–1799). *Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rossii*, 6, 2, 1–64 [in Russian].
- Arkusha, O. H., Kondratiuk, K. K., Mudryi, M. M., Sukhyi, O. M. (2016). Chas narodiv. Istoriiia Ukrainy XIX stolittia: navch. posibnyk. Lviv [in Ukrainian].
- Baranenko, S. M. (2017). Rehionalnyi vymir istoriohrafii dvorianstva v suchasni ukrainskii istorichnii nautsi pochatku XXI st. *Intelihentsiia i vlada: zb. nauk. pr., Seriia: Istoriiia*, Odesa, 37, 155–166 [in Ukrainian].
- Blokhin, V. F. (2017). Uiezdnye dvorianskie sobraniia na nachalnom etape podgotovki otmeny krepstnogo prava v Rossii (na materialakh Orlovskoi gubernii). *Vestnik Brianskogo gosudarstvennogo universiteta*, 4 (34) [in Russian]. <https://cyberleninka.ru/article/n/uezdnye-dvoryanskie-sobraniya-na-nachalnom-etape-podgotovki-otmeny-krepstnogo-prava-v-rossii-na-materialah-orlovskoy-gubernii/viewer>
- Bumagi po krestianskomu delu M. P. Pozena. (1864). Drezden [in Russian].
- Velikaia reforma 19 fevralia 1861–1911. Russkoie obshchestvo i krestianskii vopros v proshlom i nastoiashchem. (1911). Moskva, 1–6 [in Russian].
- Veshniakov, V. (1858). Krestiane-sobstvenniki v Rossii: Istoriko-statisticheskii ocherk. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Dobrohorska, N. V. (2008). Pozytsii katerynoslavskoho dvorianstva v obhovorenni selianskoj reformy 1861 r. *Istoriiia i kultura Prydniprov'ia. Nevidomi ta malovidomi storinky: nauk. Shchorichnyk*, 5, 136–146 [in Ukrainian].
- Dolgikh, A. N. (2008). Obsuzhdenie v Gosudarstvennom sovete problemy prodazhi krestian bez zemli v 1820 g. *Voprosy istorii*, 1, 112–119 [in Russian].
- Zakharova, L. G. (1992). Samoderzhavie i reformy v Rossii. 1861–1874 (k voprosu o vybore puti razvitiia). (L. G. Zakharova, B. Eklof, Dzh. Bushnell, Ed.), *Velikie reformy v Rossii. 1856–1874*, Moskva, 24–43 [in Russian].
- K istorii osvobozhdeniia krestian. (1901). *Kievskaiia starina*. Mart. Dok., izv. i zametki, 131–132 [in Russian].
- Kavelin, K. D. (1889). Dvorianstvo i osvobozhdenie krestian. *Kavelin K. D. Nash umstvennyi stroi*. Moskva: Pravda, 124–157 [in Russian].
- Kapnist, I. (1858). Neskolko dannykh na osnovanii kotorykh mozhno uluchshit polozhenie krestian v Yuzhnoi Rossii. *Zhurnal zemlevladel'tsev*, 7, Iiul, 111–120 [in Russian].

- Karpachev, M. D. (2016). Dvoriane Voronezhskoi gubernii o podgotovke i usloviiakh otmeny krepostnogo prava. *Rossiiskaia istoriia*, 2, 126–139 [in Russian].
- Kovalov, Ye. (2020). «Proiekt D. V. K.» u pidhotovtsi skasuvannia kriposnogo prava v Rosii. *Kyivski istorychni studii*, 1, 129–133 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2020.1.17>
- Kocherhin, I. O. (2015). Sotsialna transformatsiia katerynoslavskoho dvorianstva (druha polovyna XIX st. — pochatok XX st.). Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
- Krepostnichestvo i volia. 1861–1911: Roskoshno-illustrirovannoie yubileinoie izdanie v pamiat 50-letia so dnia osvobozhdeniia krestian. (1911). Moskva [in Russian].
- Lytvynova, T. F. (2011). «Pomishchytska pravda». Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy ta selianske pytannia naprykintsi XVIII — v pershii polovyni XIX st. (ideolohichni aspekt). Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
- Lytvynova, T. F. (2005). «Soslovnnye nuzhdy i zhelaniia» dvorianstva Livoberezhnoi Ukrainy na pochatku XIX st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 67–78 [in Ukrainian].
- Lytvynova, T. F. (2015). Rozdumy nad «maloiu ukrainskoiu trylohiieiu» Daniel Beauvois. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 154–174 [in Ukrainian].
- Lytvynova, T. F. & Yakymenko, L. I. (2012). Dialoh chy konfrontatsiia: pozytsii dvorianstva Livoberezhnoi Ukrainy shchodo selianskoho pytannia naperedodni Velykoi reformy. *Naddnyprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati: zb. nauk. prats*, 93–100 [in Ukrainian].
- Markovich, A. (1858). Ob otnosheniakh krestian k pomeshchikam. *Zhurnal selskogo khoziaistva*, 3, 53–56 [in Russian].
- Maslov, S. (1858). Iz Moskvy v Glukhov. *Zhurnal zemlevladel'tsev*, April, 1, 7–11 [in Russian].
- Mironov, B. N. (2012). Blagosostoianie naseleniia i revoliutsii v imperskoi Rossii: XVIII — nachalo XX veka. Moskva [in Russian].
- Mnenie ob osvobozhdenii krepostnykh i ob uluchshenii ikh byta Derevenskogo starozhila. (1859). *Zhurnal zemlevladel'tsev*, 24, 454–457 [in Russian].
- Orlyk, V. M. (2006). Podushna systema opodatkovannia v ukrainskykh huberniakh Rosiiskoi imperii u kintsi XVIII — seredyni XIX st. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, 12, 119–125 [in Ukrainian].
- Otchet Uchenogo komiteta Ministerstva gosudarstvennykh Imushchestv o prisuzhdenii nagrad za razreshenie predlozhennykh ot nego v 1842 godu zadach (1844). *Zhurnal Ministerstva gosudarstvennykh imushchestv*, XII, otd. II, 77–92 [in Russian].
- Pisma Aleksandra Ivanovicha Pokorskogo-Zhoravko k zhene Serafime Pavlovne rozhdennoi Pote-de-la-Fromandier (1858–1859) s prilozheniem otryvka iz vospominanii A. I. Pokorskogo-Zhoravko o Chernigovskom gubernskom Komitete ob ustroistve i uluchshenii byta pomeshchichikh krestian. S primechaniem V. Modzalevskogo. (1915). *Trudy Chernigovskoi gubernskoi arkhivnoi komissii*, 11, 51–101 [in Russian].
- Picheta, V. (1904). Padenie krepostnogo prava v Rossii: (dolozheno v obyknovennom sobranii 17 apreliia 1904 g.) *Yekaterinoslavskoie nauchnoie obshchestvo. God chetvertyi*, 1, 1–66 [in Russian].
- Pozen, M. P. (1858). O statisticheskikh svedeniakh po gubernskim komitetam (Pismo k izdateliu). *Selskoie blagoustroistvo*, 9, 117–136 [in Russian].
- Pokorskii-Zhoravko, A. (1858). Chto stoilo nam krepostnoe pravo? *Russkii vestnik*, XVIII, Noiabr, 2, «Sovremennaia letopis», 198–203 [in Russian].
- Polish, V. (2014). Dvorianstvo Podillia pid chas provedennia reformy 1861 roku. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho linhvistychnoho universytetu. Ser.: Istoriiia, ekonomika, filosofiiia*, 19, 38–43 [in Russian].
- Protokol dopytu O. V. Markovycha v Kyievi, provedenoho I. I. Funduklieiem u prysutnosti O. S. Traskina i polkovnyka Bilousova. 3 kvitnia 1847 r. (1990). *Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo*, Kyiv, 1990, 3, 83–84 [in Ukrainian].
- Roshchakovskii, K. (1858a). Yeshche neskolko myslei po predmetu izmeneniia otnosheniia krestian k pomeshchikam. *Zhurnal zemlevladel'tsev*, 10, Sentiabr, 58–62 [in Russian].
- Roshchakovskii, K. (1858b). Mysli o primenenii osnovnykh nachal k deistvitel'nomu uluchsheniiu byta pomeshchichikh krestian Novorossiiskogo kraia. *Zhurnal zemlevladel'tsev*, 6, Iiul, 39–66 [in Russian].
- Roshchakovskii, K. (1858c). Otvet g. Beliu. *Zhurnal zemlevladel'tsev*, 13, Oktiabr, 19–22 [in Russian].
- Ryndziunskii, P. G. (1967). Vymiralo li krepostnoie krestianstvo pered reformoi 1861 g.? *Voprosy istorii*, 7, 54–70 [in Russian].
- Savchuk, A. A. (2020). Diialnist Holovnoho komitetu u selianskii spravi iz pidhotovky reformy 1861 roku v Rosiiskii imperii [Activities of the Main Committee for Peasant Affairs in Preparation for the Reform of 1861 in the Russian Empire] (Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Savchuk, A. A. (2018). Kvitneva Prohrama 1858 r. ta yii mistse v protsesi pidhotovky Selianskoi reformy 1861 roku. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriiia: Istorychni nauky*, 29 (68), 2, 50–55 [in Ukrainian].

- Savchuk, A. A. (2017). Selianska reforma 1861 roku v suchasni istoriohrafii. *Naukovi zapysky VDPU imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii*. Vinnytsia, 25, 341–347 [in Ukrainian].
http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2017_25_70
- Seliverstova, N. M. (2015). Sotsialno-ekonomicheskaia programma rossiiskogo pomestnogo dvorianstva v period podgotovki krestianskoi reformy. *Vestnik Tambovskogo universiteta. Serii: Gumanitarnye nauki*, 1 (141) [in Russian].
<https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-ekonomicheskaya-programma-rossiyskogo-pomestnogo-dvoryanstva-v-period-podgotovki-krestyanskoy-reformy/viewer>
- Semenov, N. P. (1898). *Nashe dvorianstvo: Polozhenie yego do i posle reformy*. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Smolii, V. A. (2011). Velyka reforma 1861 r.: suchasne bachennia. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, XVIII, 4–6 [in Ukrainian].
- Temirova, N. R. (2018). Istorii dvorian: mizh pamiattiu i bezpamiatstvom. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*, 224–230 [in Ukrainian].
- Hristoforov, I. A. (2011). *Sudba reformy: Russkoie krestianstvo v pravitelstvennoi politike do i posle otmeny krepostnogo prava (1830–1890-e gg.)*. Moskva: Sobranie [in Russian].
- Hromov, P. A. (1967). *Ekonomicheskoe razvitie Rossii. Ocherki ekonomiki Rossii s drevneishikh vremen do Velikoi Oktyabrskoi revolyutsii*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Shulhin, M. (1927). *Dvorianske ta selianske zemlekorystuvannia v Rosii ta na Ukraini. Narys z istorii pozemelnykh vidnosyn*. Kharkiv: Radianskyi selianyn [in Ukrainian].
- Yakymenko, L. I. (2019). Dvorianstvo Naddniprianshchyny v doslidzhenniakh suchasnykh istorykiv. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Mizhnarodni vidnosyny*, 5, 43–49 [in Ukrainian].
- Yakymenko, L. I. (2013). Zhurnal «Selskoie blahoustroistvo» yak dzhereło do istorii pidhotovky Selianskoi reformy 1861 r. u Livoberezhnii Ukraini. *Kultura narodov Prychernomoria*, 254, 170–174 [in Ukrainian].
DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.06>

Дата надходження статті до редакції: 31.03.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)